

„Протестантската етика и духът на капитализма” през призмата на Българското възрождане¹.

доц. д-р Иван РУСЕВ

„Протестантската етика и духът на капитализма”. Така е озаглавена книгата на Макс Вебер, появила се в оригинал още в началото на ХХ в., а неотдавна преведена на български език и издадена у нас². Авторът ѝ разкрива същността на протестантската религия и чрез множеството приведени примери и асоциативни връзки се опитва да обясни предимно протестантския характер на капиталистическата собственост, на предприемачеството, на повисшите работнически слоеве и най-вече на високообразованния търговски и технически персонал в модерните индустриални предприятия. Вебер търси връзките между условията на живот и религията, между религията и образованието, между религията и стопанското поведение и т.н. Според него организацията на модерното, пазарно обусловено общество не би била възможна без два извънредно важни елемента от нейното развитие: на първо място, разделянето на домакинството от предприятието – нещо, което днес изцяло господства в съвременния стопански живот и второ – плътно свързаното с посочения елемент рационално водене на търговските книги. Тези два процеса протичат в най-пълна степен в Западна Европа почти паралелно от XV в. насетне. По-късно същият модел ще „завладе” и северните колонии на Америка³.

В хода на своята поява и разпространение протестантството като реакция на официалната католическа църква остава далечно и непознато за религиозния живот на българина през Късното средновековие. И не че няма българи-католици, но защото тяхната общност се изгражда в едно по-късно време, именно през първите векове на османското владичество, а и условията, при които те живеят ги правят малко или повече индиферентни към кризисните явления на католицизма. Като кратък епизод на реформацията в балкански условия може да се определи погромът на Чипровското въстание от 1688 г. Тази най-голяма политическа изява на католиците от северозападните български земи е жестоко потушена от военната част на унгарците-протестанти под командването на Емерих (Имре) Гьокьоли, съюзник на османската армия в голямата австро-турска война (1683-1699 г.). Но и тогава мотивите са не толкова религиозно, колкото външнополитически обусловени⁴.

Първите опити на протестантството за проникване сред българите датират от ХІХ в.⁵ Те са пряко свързани с разгорилите се тогава църковно-национални борби, но отново причините са по-скоро политически. Паралелно с това обаче българското възрожденско общество вече е станало достатъчно открито и ориентирано към новите ценности на западния свят – ценности, които по онова време отдавна носят „протестантски етикет”. Прагматиката на Новото време, нуждите на търговията и на свързаното с нея сметководство, забогатяването, но не като самоцел, а като резултат от доброто владение на занаят или на търговска дейност или най-общо казано „духът на капитализма” (по израза на М. Вебер) са сред основните фактори, които

¹ Настоящата статия е трета от поредицата за представянето на търговското законодателство, търговската книжнина и търговската практика от аспект на воденето на търговските книги (счетоводство) в българските земи по време на Възраждането. Този път акцентът е поставен върху необходимостта от воденето на добро счетоводство, за да бъдат успешни делата на търговеца, но разгледан от един малко известен аспект в православна България – влиянието на протестантството върху идеите и практиките на Българското възрождане.

² **Вебер, М.** Протестантската етика и духът на капитализма. Издателство „Хермес-7”, С. 1993. Първото издание на това предизвикало голям интерес съчинение, преведено през ХХ в. на няколко езика е в: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. J. C. B. Mohr, Tübingen, Band XX-XXI, 1904-1905.

³ **Вебер, М.** Цит. съч., с. 11.

⁴ Най-подробно за това събитие Вж. в: Сб. 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII век, С., 1988.

⁵ **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – Известия на Института по история. Т. 14-15, 1964, с. 45-67.

ориентират възрожденеца към нормите на протестантството. И макар да си остава (в своето множество) източно-православен той ще прояви жив интерес към посланията на автори, които Западът вече добре познава като протестантски.

Първото, а и основно съприкосновение на Българското възраждане с протестантката етика става посредством българските преводи на трудовете на големия американски просветен деец и политик Бенджамин Франклин (1706-1790 г.)⁶. От 1732 г. в течение на цели 25 години Франклин издава годишен алманах от името на някой си Ричард Сондърс под заглавие: *“Poor Richard’s Almanach”* (*“Алманах на бедния Ричард”*). Изданието веднага получава изключителна популярност. Причината за този интерес (поначало алманасите са най-популярното четиво на онова време, даващи на простолудието бърз и лесен достъп до елементарни знания – месечен календар, движението на небесните тела и пр.) са добавените от автора пословици, които подтикват към трудолюбие и пестеливост като път за сдобиване с богатство, а следователно и с добродетелност, защото за един човек в нужда е много по-трудно да постъпва винаги честно, или както самият Бенджамин Франклин използва една от тези пословици в своите спомени: *„не е лесно празен чувал прав да стои”*⁷. И пак от спомените на Франклин научаваме, че през 1757 г. той събира всичките тези пословици, *“в които се съдържаха мъдростта на много векове и народи”*, подрежда ги под формата на беседа, *“нещо като обръщение на мъдър старец към хората, събрали се на една разпродажба”* и ги помества в началото на календара за 1757 г. Влиянието на *“мъдрите съвети”* е толкова силно, че авторът им търси в тях обяснение за все по-голямото изобилие на пари в Пенсилвания в годините след появата на изданието⁸.

Пословиците на *„бедния Ричард”* много бързо *„прелитат”* през океана и идват в Европа. Появяват се в английските вестници, преведени са и на френски. Духовенството и заможните ги изкупуват, за да ги подаряват на бедните. Пословиците прокарват пътя на масовия интерес и към другите кратки, но поучителни съчинения на Франклин: *„Необходими съвети за тези, които искат да бъдат богати”* (1736 г.), *„План за спестяване на сто хиляди лири”* (1756 г.) и *„Съвети към един млад търговец”* (1748 г.)⁹. Франклиновите творби очертават конкретно и ясно рамките на буржоазния морал и на капиталистическия дух, те издигат в идеал кредитоспособния и порядъчен човек, чийто дълг е увеличаването на своя капитал. Този нов *„дух”* на времето изисква спечелването на все повече и повече пари при строгото отбягване на всякакви естествени наслаждения. Човекът трябва да се отнася към печалбата като към смисъл на живота си, а не като към средство за удовлетворяване на материалните си жизнени потребности¹⁰.

Посланията на Бенджамин Франклин, разнасяни чрез преводите на неговите съчинения, достигат до Балканите през първата половина на XIX в.¹¹ През 1837 г. Гаврил Кръстевич превежда от френски език Франклиновия *„Алманах”* и го издава на български под заглавие: *„Мудрост доброго Рихарда”*. Трябва да се отбележи, че това е първата светска преводна книга у нас, доближаваща се до белетристиката (до края на 40-те години на XIX в. на български език се издават основно богослужбни книги и учебници) и че до 70-те години на XIX в. Бенджамин

⁶ **Аретов, Н.** Рецепцията на Бенджамин Франклин в България през Възраждането. – сп. “Литературна мисъл”, Г. XXVII, кн. 4, 1983, с. 155-163.

⁷ Benjamin Franklin’s Memoirs. University of California Press, 1949, p. 242 – цит. по: **Тодорова, М.** Личното счетоводство на българина през XIX в. – епизод от формирането на буржоазния манталитет на Балканите. – сп. “Балканистика” /Издание на Института по балканистика при БАН/, кн. 1, С., 1986, с. 119.

⁸ **Франклин, Б.** Мемоари. Превод на С. Флорин. С., 1966, с. 102.

⁹ **Тодорова, М.** Цит. съч., с. 119.

¹⁰ **Вебер, М.** Цит. съч., с. 39-40; **Тодорова, М.** Цит. съч., с. 119-120.

¹¹ Първият превод на *„Алманах на бедния Ричард”* на гръцки език е направен от френски и е издаден през 1823 г. Книгата е отпечатана в печатницата, където се печатат книгите на големия гръцки просветител Адамантиос Кораис. В едно от следващите гръцки издания на *„Алманаха”* (1839 г.) е поместено паралелно живоописание на Б. Франклин и на А. Кораис – още едно доказателство за големия интерес на Гръцкото просвещение към посланията и личността на Франклин: **Тодорова, М.** Цит. съч., с. 120. Малко по-късно същият модел преводът на Франклиновата творба да се съпътства с кратко представяне на авторската биография ще се прилага и в българските му преводи.

Франклин е чуждестранният светски автор, на чиято личност е отделен най-голям интерес във възрожденската ни литература¹².

След изданието на Кръстевич следват още няколко превода на български език и адаптации по Франклинови творби и то в течение само на две-три десетилетия. През 1846 г. първото българско списание Любословие помества „Съветите към един млад търговец“¹³. Същите излизат повторно през 1869 г. като самостоятелна втора глава към книгата „Сиромас Богдан или способ за обогатяване“¹⁴, в която първата глава е поредният превод на „Алманах на бедния Ричард“.

Най-много са българските възрожденски преводи и вариации на „Алманаха на бедния Ричард“: след Кръстевич Никола Първанов прави втори превод, този път от немски език и го публикува под заглавие „Изкуството да стане човек богат“¹⁵; следват две издания, за които се предполага, че са дело на Петко Р. Славейков – едното поместено във в. Македония¹⁶, а другото се появява като самостоятелна книжка през 1869 г., споменатата тук по-горе; през 1860 г. Тодор Шишков публикува „Нравственият кодекс Франклина (из Франклиновите записки)“ – най-интересният откъс от мемоарите на Б. Франклин с плана за самовъзпитание, където се изреждат основните добродетели и се описва тяхната същност¹⁷; през 1871 г. сп. Летоструй отпечатва доста видоизменен вариант на „Алманаха“ под заглавие: „Мъдри изречения от Франклина“ (без преводач и източник)¹⁸; последното възрожденско издание на Франклиновата творба се появява в сп. Читалище като „Път към обогатяването или науката на Добрият Ричард“, по превод на Лазар Йовчев¹⁹.

Българските варианти на „Алманаха на бедния Ричард“ се характеризират с това, че техните преводачи се опитват максимално да ги приспособяват към вкуса и интересите на своите читатели, към нуждите на възрожденското общество. С прагматиката на поуките си тези издания са ориентирани главно към търговското съсловие, което получава от тях ценни съвети за това как да се успее в личния живот и в деловата работа и как най-бързо да се стигне до голямата печалба. Изградени са като проповед, моделирана от новия буржоазен мироглед. За да „побългарят“ и подсили внушението на посланията в своя вариант, П. Р. Славейков замества „добрия Ричард“ със „сиромас Богдан“ и отбелязва, че „това е престорено име по подражание на онова, което Франклин бе наденал на себе си в тези приказки“²⁰. Книжката включва няколко беседи на мъдър старец пред слушатели: първата е за трудолюбие и срещу мързела, гордостта и безумството (с. 5-11), втората е за постоянство, ред и внимание (с. 12-13), третата – за спестовност (с. 14-23) и последната, четвърта – за богоугодно поведение (с. 23-25).

Към всяка беседа са приведени множество примери, с които образно се защитава конкретната теза. Най-голямо внимание е отделено на третата беседа, в която се апелира към спестовност и към по-малки разноски. Последните не трябва да надминават доходите. „Пазете ся от малките разноски. Малка дупка потопява голям кораб, казува сиромас Богдан“²¹. Старецът не се изказва ласкаво за онези, които дават пари на заем и иска да предпази слушателите си от тях: „Заемодавеците са, казва пак той, най-суеверната ерес на светът;

¹² **Аретов, Н.** Цит. съч., с. 157, 159.

¹³ Советование за млад търговец. – Любословие или повсемесечно списание. № 15, март 1846, с. 1-2.

¹⁴ Съветы към млад търговец. – в: Сиромас Богдан или способ за обогатяване. Книжка много поучителна за народат. Цариград. В Печатницата на в. Македония, 1869, с. 26-30.

¹⁵ Македония, Г. II, бр. 21 от 20 апр. 1868, с. 2 и бр. 22 от 27 апр. 1868, с. 1-2 (с „животоописание на Венеамин Франклин“).

¹⁶ Способ за обогатяване. – в: Македония, Г. III, бр. 28 и 29, 7 юни 1869 и 14 юни 1869.

¹⁷ Първа храна на здравият човешки ум, школка и домашна книга за децата от (К. Тр. Тим). Първен преведена на гръцки от немски език, а сега от гръцки на български превел и издал Тодор Н. Шишков. Цариград, в Печатницата Ц-го вестника и содружие, 1860, с. 102-109.

¹⁸ Летоструй или къщний календар, Г. III, 1871, с. 196-199.

¹⁹ Читалище, Г. II, бр. 13 от 1 апр. 1872, с. 586-595.

²⁰ Сиромас Богдан или способ за обогатяване. Книжка много поучителна за народат. Цариград. В Печатницата на в. Македония, 1869, с. 3.

²¹ Пак там, с. 15.

наблюдават с голяма точност дните и времената”²². И завършва с поуката: „Печалбата е неизвестна и привременна, но разноските са известни и всегашни”²³.

Рационализмът на Бенджамин Франклин е още по-ясно очертан в „Съветите към един млад търговец” и най-доброто доказателство за това, че той допада на българина-възрожденец са двата превода на тази творба, съответно от 1846 и от 1869 г.²⁴ Текстът е кратък, но с точни послания. И в двата случая липсва информация дали това е превод, какъв е оригиналът и кой е преводачът – сякаш се споделят истини от последна инстанция и авторството или преводачеството в случая са без съществено значение. Съветите към младия търговец, дадени от по-стар и опитен негов колега²⁵ (така внушението е по-силно!) са общо шест на брой. Сред тях има две, които звучат като „икономически аксиоми”: „Помни, че времето е пари”, „Помни, че парите имат свойството да раждат”; други две са с морално послание: „Помни, че честта е пари”, „Помни, че добрият платец има като свои чуждите кесии”, а има и други две с по-прагматичен нюанс:

„Помни, че двадесет пари на ден правят четиридесет петака в една година” и

„Пази ся да не вземаш все твои пари, които ся намерват в ръцете ти или в касата ти и от това ся излъжеш да похарчиш повече от колкото ти дава ръка твоята сирмия”²⁶. Мнозина, които са имали чужд капитал са паднали и падат в тази погрешка. А ти, за да ся предупредиш от това, дръж за няколко време подребно смет²⁷ на доходите си и на разноските си и ще познаеш от колко чудесно малки и ничтожни разноски стават големи количества (суми), и ще разпознаеш кои от тях можеш да отбягваш за напред. На късо да речем ... без залягане и спиствяване нищо не можеш завърши, а със тях всичко свършваш”²⁸.

В последния съвет можем да отгатнем поука за добро водене на счетоводството като задължителен път към успешната търговия. Използваните понятия – „каса”, „сирмия (капитал)”, „доходи”, „разноски” насочват към едно такова предположение. Принципът е ясно формулиран – не трябва да се смесват личните средства с наличния в касата на търговското дружество капитал. Освен това прави впечатление и още нещо. Навсякъде в текста изобилстват примери в парични единици – „грошове” и „пари” (във варианта на Любословие – „дукати” и „столтник”), които подсилват образния ефект на съветите.

Според М. Вебер, който в цитираната по-горе книга подлага на подробен анализ „Съветите.....”, съчинението на Франклин е документ, съдържащ в почти класическа чистота „духа на капитализма” и предлагащ предимството да е лишен от всякакви директни връзки с религиозното. Логиката е ясна, посланията са конкретни. Франклиновият търговец не придобива нищо от богатството за собствената си личност, освен единствено ирационалното чувство за добро изпълнение на професията. Той съществува заради своите сделки, а не обратното. И затова трябва да е изряден в сметководството – огледалото и същността на неговата търговска дейност. В този смисъл протестантството трябва да се разглежда в исторически план дотолкова, доколкото е изиграло ролята на „зародиш” за чисто рационалистическите жизнени възгледи на Франклин. От рационалната форма на мислене и живот се стига лесно и бързо до „идеята за професията” – професията и професионализмът, обсебващи търговеца, решен на всичко, за да успее. С тези свои послания Бенджамин Франклин ще си спечели и още един „етикет” – „изповедник на американизма”²⁹.

През 1863 г. в седем непоредни броя на в. „Съветник” (от бр. 19 до бр. 27 вкл.) излиза творба под заглавие: „Седенките на дядо Богдан”, която по форма и идеи много напомня „Алманаха на бедния Ричард”. В съчинението се забелязва стремеж да се надхвърли вече добре

²² Пак там, с. 21.

²³ Пак там, с. 22.

²⁴ Оригиналното издание на творбата е от средата на XVIII в.: Advice to a young tradesman. – in: Works ed. Sparks, t. II, 1748.

²⁵ В Любословие под текста се е подписал „Стар търговец”, но по всяка вероятност преводът и адаптацията на творбата са дело на издателя на списанието Константин Фотинов: Советование за млад търговец. – Любословие или повсемесечно списание. № 15, март 1846, с. 2.

²⁶ Капитал.

²⁷ Сметка.

²⁸ Съветы към млад търговец. – в: Сиромах Богдан ..., с. 29-30.

²⁹ Вебер, М. Цит. съч., с. 35-58.

познатия проповеден стил на поднасяне на съдържанието, макар че се започва именно с нещо като проповед – на едно място „дето хората слабо познават силата на новата промишленост” в дълга зимна вечер някой си дядо Богдан разказва „забавни приказки, в които ще се скрие и един урок от висока нравственост и един промишлен и търговски курс ...”. Всъщност това са седем различни разказа, като всеки от тях е с конкретна тема. В основата на първия, който условно можем да озаглавим: „Притчата на тръстиките пръчки и силата на дружеството”, стои историята на „праотеца Яков”, който с добре познатата поука за здравината на пръчките, събрани в сноп, дал урок на своите 12 сина, че трябва да бъдат сдружени и неразделни, а на фона на тази поука дядо Богдан заявява на своите слушатели: „Вие до днес сте правили дружество без да го познавате, време е да го познаете за да го правите със още повече плод от миналото”³⁰.

Втората беседа на дядо Богдан разширява вече подхванатата тема с нов мотив – и държавата е дружество³¹, а следващите беседи от цикъла поставят акцент върху конкретни форми на дружествена дейност – взаимно-спомогателните (спестовните каси), застрахователните и живото-застрахователните, акционерните дружества³². Същността на тези непознати за българина през онази епоха структури е разкрита с интересни примери, привеждат се сметки и лесни изчисления на суми, които накрая завършват с логични изводи и обобщения. Така например капиталът на описано от дядо Богдан „благодетелното взаимно дружество” се натрупва като селяните внасят по един грош всяка неделя след църковната служба; то се управлява от комитет, в който влизат селският чорбаджия, учителят, свещеникът и дядо Богдан (инициаторът) без да получават нещо за това; а за модел на дейността се следва примерът „на 12 бедни тъкачи в един град в Северна Англия”, които според разказа се сдружават през декември 1843 г. водени от крайна нужда, а през 1861 г., дружеството им, междуременно прераснало в акционерно, вече брои 4000 акционера с капитал от над 1 млн. франка и с годишна печалба от 500 000 франка. Създаденото дружество дава сигурност на своите членове. Когато някой от тях изпадне в нужда ще получава пари от касата и „ще се чете че зема от своите собствени пари, а не милостиня”. С течение на времето хората от дружеството ще забогатееят, ще си построят „... широки къщи и пространни фабрики с високи комини и на сичките бедни работници, които дохождаха да работят в техните кирхани те думаха: **Спистявайте, съдружявайте са и ще бъдете честити**”³³.

В последната беседа на дядо Богдан са разкрити големите възможности на железницата за развитието индустрията и търговията. За нейното изграждане са необходими значителни средства, които могат лесно и бързо да се наберат чрез създаването на акционерно дружество, което обаче за кратко време ще си възвърне вложените средства и дори ще се сдобие с печалба: „При всичката важност на потребните капитали, железните пътища всякога са обогатявали акционерите си, а всичко чи ся плаща на тях твърде евтина кирия”³⁴. Направата на тия железни линии е една всемирна полза. Всичките народи проумяха това.”³⁵.

„Седенките на дядо Богдан” прокламират една актуална, завладяла българския просветен и стопански елит през третата четвърт на XIX в. идея за изграждане на търговски дружества като спасителен път към прогреса и като алтернатива на стопанската мизерия и безпросветност. Тази идея е също плод на европейските влияния у нас през епохата и сред големите ѝ радетели са д-р Иван Богоров³⁶, Георги С. Раковски³⁷ и др. Големият изследовател на възрожденската ни книжнина Маньо Стоянов свързва „Седенките на дядо Богдан” с Франклиновите съчинения, докато други считат, че икономическата проблематика на творбата я правят по-близка до трудовете на д-р Иван Богоров. В подкрепа на второто предположение,

³⁰ Съветник, Г. I, бр. 19 от 29 юли 1863.

³¹ Съветник, Г. I, бр. 20 от 5 авг. 1863.

³² Съветник, Г. I, бр. 22, 23, 24, 25, 27 от 19 авг., 26 авг., 2 септ., 9 септ., 23 септ. 1863.

³³ Съветник, Г. I, бр. 22 от 19 авг., 1863, с. 2; бр. 23 от 26 авг. 1863, с. 3.

³⁴ Пътна такса.

³⁵ Съветник, Г. I, бр. 27 от 23 септ. 1863, с. 3.

³⁶ **Натан, Ж.** Първият български икономист.- В: Сб. “Д-р Иван Богоров. материали свързани със 150-годишниния юбилей от рождението му.” Пл. 1972, с. 57-69.

³⁷ **Раковски, Г. С.** Позив за учреждения на едно търговско българско дружество по главния места в Европа, отде български търговци извозват разни стоки.- Дунавски лебед, Г. I, бр. 3 от 29 септ. 1860.

освен широко отразената от д-р Богоров тема за преимуществата на модерните форми на търговско сдружаване, видна и в дядо Богдановите беседи, може да бъде приведен и още един аргумент – във времето, когато се появяват „Седенките на дядо Богдан” този наш просветен деец сътрудничи тясно на в. Съветник. На страниците на вестника се появяват интересни материали, написани в негов стил и подписани „от писалницата на Журнал за наука, занаят и търговия”, чийто създател, главен редактор, а вероятно и автор на всичко, поместено в списанието е именно Богоров. Тези негови статии в Съветник, сред които не може да не споменем: „Извор печалба”³⁸, „Капитал, сермия, майка, влог – то е все едно”³⁹, „Търговски дружини”⁴⁰ и др. са също посветени на търговската, търговско-правната и счетоводната проблематика, ориентирани са към търговското и занаятчийското съсловие и имат образователна насоченост, т.е. заемат своето приносно място в системата на търговските и счетоводните знания на Българското възраждане. И ако приемем Богоровото авторство на „Седенките на дядо Богдан”, което изглежда много вероятно, то сюжетната линия засвидетелствана за първи път у нас чрез превода на Франклиновата творба „Мудрост доброго Рихарда”, намира своето голямо продължение в идеите и творчеството на най-изявения наш стопански теоретик от епохата на Възраждането – д-р Иван Богоров.

Съчиненията на Бенджамин Франклин са с безспорна общоевропейска популярност през XIX в., а фактът, че те много бързо откриват и българската си читателска аудитория доказва, че българинът-възрожденец не изостава от модерното и актуалното в Европа. Кой са причините за този интерес по онова време у нас към книгите и идеите на американския просветител? В литературата вече е търсен отговор на този въпрос, но очевидно отговорите са повече от един. Определено важно значение за интереса към Франклин играе ореолът му на национален борец – нещо, което много допада на българите в последните години преди Освобождението (1878 г.). Според Н. Аретов творбите на американеца стават достъпни за българския читател и благодарение на солидната средновековна проповедна традиция, продължена от учебникарската книжнина на Възраждането⁴¹. Същият изследовател дава и друго обяснение – във Франклиновите съчинения има автобиографичен елемент, а автобиографизмът е един от пътищата за възникване на новобългарската белетристика⁴².

И ако това са обясненията на специалиста-езиковед, то допускаме, че има поне още едно, може би най-важното. Интересът през Възраждането към посланията на Франклин се обяснява с растящите потребности на българското търговско и занаятчийско съсловие и с жаждата за знания и съвети, които да го насочват в професионалния му път. Мисията на възрожденската интелигенция, на книжовници като Г. Кръстевич, Т. Шишков, Н. Първанов, П.Р.Славейков и др. е да намерят най-подходящия първоизточник, да го приведат и адаптират спрямо вкуса на възрожденеца. И съвсем не случайно те се спират на Бенджамин Франклин – автор вече четен и превеждан в Европа. С появата на страниците на възрожденските ни издания, неговите съчинения правят достойние на българина протестантската етика и то в нейния осъвременен за XIX в. вариант, който образно можем да определим като „Франклинов американизъм”. А това е още един досег с модерността на епохата.

³⁸ Съветник, Г. I, бр. 9 от 20 май 1863.

³⁹ Съветник, Г. I, бр. 19 от 29 юли 1863, с. 3.

⁴⁰ Съветник, Г. I, бр. 41-42 от 6 ян. 1864.

⁴¹ **Аретов, Н.** Цит. съч., с. 157.

⁴² Пак там, с. 159.